

«Jentan på fileten»

Av Edgar Henriksen

Kåseri holdt i kantina på fiskebruket på Sørvær tirsdag 5.juli 2016 kl. 18.00.

Fortellinga om «Jentan på fileten» handler om mer enn jenter og filet. Den handler først og fremst om ønske om, og konsekvensene av, modernisering av Nord-Norge. Dette gjør «jentan» er en vestlig del av fiskerihistorien. Hvordan de fylte hybehusan på kysten og gjorde NNN til en faktor å regne med, og nå er langt færre, henger mest av alt sammen med den økonomiske utviklingen i landet og landsdelen. Fortellinga kan ikke sees isolert fra bygging et rikt norsk samfunn der de flest av oss er ganske velstående og har det godt og der vi har bygd en velferdsstat, eller rettere velferdskommuner. Norge er derfor rangert som et av verdens beste land å bo i. Og den handler også om kvinners deltakelse i arbeidsmarkedet og med industrialisering som både mål og virkemiddel var jentenes erobring av fileten naturlig. Fortellinga starter om et sterkt ønske om bedre tider og håpet om at en moderne fryseindustri skulle gi en fattig nordnorsk kyst-befolkning samme muligheter til velstand og vekst som ellers i landet.

Mens tittelen på foredraget er hentet fra en visetekst av Trygve Hoff, så er kanskje et vers fra «Ellinors vise» av Klaus Hagerup og Sverre Kjelsberg bedre egnet til beskrive forventningene til, eller drømmene om et nytt og bedre samfunn:

Æ drømme om at alle dæm

som trekke garnan langt der utpå sjyen

skal få ei bedre tid i lag med dæm

som jobbe skift på en fabrikk i byen

Drømmene har en sterk realpolitisk forankring i 30-tallets nødsår. Kombinasjonene av internasjonal krise, og en fattig kystbefolkning presset mellom naturen, markedet og væreiere, fikk som følger at det ble en sterk politisk mobilisering for endring. Fiskerne ble etter hvert sterkt organisert, fikk sterk innflytelse i Arbeiderpartiet og fikk i gjennom en sterkere organisering av fiskemarkedene. Råfiskloven var viktigst, men også eksporten ble lovregulert.

Men fortsatt var prisene til norske fiskere, og spesielt torskefiskerne bare 1/3 sammenlignet med det for eksempel britiske fiskere fikk for sin fisk. Forklaringen var todelt og råfiskloven løste det ene. Det andre var at tørrfisken, saltfisken og klippfisken havnet i fattige sør-Europeiske land. Det skulle løses med fryseteknologi. Og så kom krigen!

Krigen ble gjennombruddet for filetindustrien. Norsk fisk ble viktig for matforsyningen til både sivilbefolkning og krigsmakten. I likhet med for store deler av annet norsk næringsliv førte krigen med seg økonomisk oppgang og for filetproduksjon ble krigen og krigsforsyningen det industrielle gjennombruddet. Tyskerne bygde filetfabrikker i Trondheim, Bodø, Melbu og Hammerfest. Hammerfestfabrikken ble flyttet til Svolvær da Finnmark ble brent høsten 1944.

Under krigen forberedte Fiskeridirektoratet freden og plana en framtidsetta fryseindustri etter tysk mønster. Og Finnmark ble pekt ut som det beste området for en moderne fryseindustri på grunn av at her var, og er, sesongsvingningene i fiskeriene minst. Planene ble smuglet til England og framstod etter krigen som fiskeridelen av London-planen.

Etter krigen var det tid for industrireising. Nord-Norge var på etterskudd i utviklinga og i Finnmark skulle industrireising kombineres med gjenreising. Dette var en landsdekkende plan og i den arbeiderpartistyrte staten var svært aktiv som industrireiser og eier. En produktiv industri skulle bringe velstand og rom for utbygging av velferdsstaten. Dette var partene i arbeidslivet enige om, og etter hvert fikk dette svært stor politisk oppslutning. Og nettopp satsing på produktivitet er grunnleggende og her ligger drivkraften både til vekst og tilbakegang i norsk industriproduksjon generelt og i fiskeindustrien spesielt.

Når temaet er «jentan på fileten» hvorfor bry seg så mye og krigen og etterkrigstida. Det er det flere grunner til. Det viktigste er at det som skjedde i etterkrigstida og i fiskeindustrialiseringa har satt varige spor og mange av de tingene som i dag er på den politiske dagorden er «mødrenes og fedrenes synder». Det andre er at de utforingene som tyskerne hadde i sin etablering av en helårig moderne fiskeindustri er der fremdeles, og de kan oppsummeres til to mangler: fisk utenom sesong og arbeidskraft. Tyskerne etablerte leverinsstasjoner for å holde hjulene i gang, og hentet arbeidskrafta fra Øst-Europa. Høres dette kjent ut?

Et sterkt samarbeid mellom stat, fagbevegelse utvidet til også å gjelde Fiskarlaget, og det statsbærende partier (AP), kalles for korporativ organisering av økonomien. Dette samarbeidet førte til en storstilt industrisatsing og industrireising over hele landet. I Nord-Norge var AS Syd-Varanger, AS Norsk Jernverk, og oppbygging av filetindustrien, med AS Fi-No-Tro som spydspiss, de tydeligste eksemplene på denne politikken. Det sentrale her er at det offentlige var tungt inne som planlegger, tilrettelegger, eier og finansør av

kystindustrialiseringen. Det skulle bygges statseide 11 anlegg i Troms og Finnmark, det ble med syv. En viktig årsak var at man slapp til private på meget gunstige vilkår. Slik kom Freia inn i Hammerfest. Det ble etter hvert til Nestle Findus. Aarsæther konsernet bygde en rekke filetfabrikker i Finnmark og en rekke private enkeltaktører slapp til. I Hasvik kommune var det lokale eiere som la om til filet, Brødrene Johnsen Alvestad i Sørvær og Breivikbotn Handel, i Breivikbotn. På det meste var det 100 filetfabrikker i sving fra Møre og Romsdal til Finnmark de fleste fra Lofoten og nordover. På Findus i Hammerfest var det alene 1400 ansatte i sving, det er omtrent det dobbelte av totalt ansatte i filetindustrien i dag. På begynnelsen av 1970-tallet bestod mer enn halve eksportverdien av torsk av fryst filet. I Henningsvær var det to filetfabrikker og mora mi var en av damene på fileten der.

Det var høylytte protester til denne utviklingen, men det var sterk politisk enighet om at dette var rett politikk for kysten. De sterke fiskertalsmennene i arbeiderpartiet hadde håp om at en moderne fryseindustri skulle løse pris- og avsettingsproblemet og resten av partistratengene ville bringe Nord-Norge på nivå med resten av landet ved hjelp av moderne industri. Men som Tyskerne erfarte, det byr på problemer å drive moderne industri når råstofftilførselen er usikker på grunn av sesonger og en flåte sårbar for været. I strid med fiskernes interesser og med tillempinger i Deltakerloven, fikk fiskeindustrien lov å eie trålere, gjerne sammen med kommunen. Det var industrialistene i AP i allianser med kommune og fylkespolitikere med «jentan» sin fagforening, NNN og trålgastene i Sjømannsforbundet, som fikk viljen sin. Argumentene er velkjente, kystflåten kunne ikke sørge for helårig industriell drift. I det statseide, men fiskerstyrte Finotro, var det til slutt «jentan» som fikk trumfet i gjennom trålere, men ikke før begynnelsen av 70-tallet. Brødrene Johnsen Alvestad

fikk sin «Sørvær» i 1974. De første trålerne kom uten leveringsplikter. Pliktene kom når problemene oppstod.

De mest høylytte protestene mot filetindustrien kom fra dem som så utviklinga som en trussel mot den tradisjonelle nordnorske tilpasninga. Noen hadde spredt bosetting og småkaladrift, med fiskarbonden som ideal. Andre hadde bitre erfaringer med væreiere og var sterkt skeptiske til kapitalinteresser og ville at fiskerne skulle ha kontroll. Blant disse stod samvirkebevelslen sterkt. Andre igjen ville drive med tradisjonell fiskeindustri. Resultatet ble at filetindustrien kom i tillegg til, ikke i stedet for, konvensjonell industri.

Et annen grunn til motstanden var at til tross for at man satset på mange steder å representerte satsingen en sentralisering. Store industrianlegg på relativt små steder gjorde at arbeidskraft måtte hentes utenifra. Noen ganger fra nabobygda og det så sentraliseringsmotstanderne på som verst, andre ganger langveis fra og hybelhusene kom. I Finnmark huset de både gutter og jenter fra, Lofoten, Trøndelag, Finland og Sverige. I Sørvær gikk Brødrene Johnsen Alvestad sitt anlegg på to skift og mens andre hadde ferie ble fileten fylt opp av skoleelever fra Trøndelag, de fleste jenter. Det var ifølge kilder i den den daværende bedriftsledelsen ikke direkte upopulært blant bygdas ungdom, i alle fall ikke den mannlige delen.

Ottar Brox som var en markant og aggressiv motstander av hele moderniseringspolitikken Han oppfattet den som en trussel mot det tradisjonelle og desentraliserte gode liv i Nord-Norge og fikk seg til å framstille det slik i førsteutgaven av «Hva skjer i Nord-Norge»:

«Findus i Hammerfest har et stort antall arbeidssker boende i internater i Hammerfest. Disse jentene har betydelige faste utgifter og samtidig usikre inntekter.

De må finne seg i å møte på morgenen og risikere å bli «avsagt», det vil si sent hjem med det samme fordi det ikke fins arbeide den dagen. Samtidig sysselsetter Findusflåten hundrevis av menn som ikke har familie i Hammerfest og som er på havet i to tre uker og så kommer i land for å levere fisk. Vi får her en konstellasjon av tilbud og etterspørsel når det gjelder seksuelle tjenester som nødvendigvis fører med seg forhold som det ikke går an å kalle annet en ren prostitusjon.»

Brox høstet storm og i senere utgaver av boka er dette fjernet. Det viser likevel at til tross for at industrialiseringen hadde bred oppslutning så var enkelte hysterisk imot. Og da som nå går enkelte langt i sin negative framstilling av andre for å fremme sine syn.

Trygve Hof, som bodde i Berlvåg på 70-tallet, var langt mer positiv og sang det slik.

«Førr rampen og rajdd 'n som trur at dæm e
velkommen tel jentan som skjære file
dæm bryr sæ og skyr ikkje katta

Men jentan på fileen
dæm e' kvijnfolk på sijn hals
og jentan på fileen
dæm e' ærlig verd en vals!»

Det er vel neppe et vesentlig bidrag til nyere samfunnsforskning å slå fast at når ungdom treffer hverandre kan det føre med seg både det ene og det andre. Ikke alltid like positivt, som Hof antyder og Brox overdriver, men mange av mine kjenninger fra Finnmark og Lofoten endte opp som gifte med en av «jentan» fra Finnmark, Trøndelag eller Finland. Og

som for andre som har truffet hverandre og prøvd seg på samliv har dette sikkert ført til både skilsmisser og livslange gode ekteskap. Ganske normalt med andre ord. Som ung fisker på Finnmarkysten var jeg en av rampen som Hof beskriver og «jentan» på fileten og hybelhusene hadde kjærestepotensial og var en betydelig motiveringsfaktor for å fiske på «Finnmarka». Nå samsvarte vel ikke ambisjonene helt med realitetene – i mitt tilfelle i alle fall. Jeg fant en egner isteden og hun er mormor til de fire barnebarna jeg er morfar til.

Selv i oppbyggingsperioden og i storhetstiden hadde filetindustrien problemer og slet med lønnsomheten. Problemene var det flere årsaker til. Perioder med sviktende råstofftilførsel var en. En annen var at til tross for at dette var moderne industriarbeidsplasser, så var arbeidet både tungt og ensformig, ofte i et fuktig og trekkfullt arbeidsmiljø. Blærekatarr og stive nakker og skuldre var vanlige og sykefravær og turnover var høyt. Det betydde høyere kostnader og tapt produksjon. Den viktigste forklaringen er imidlertid at fryst filet ikke ble prisvinneren. Mange andre land rundt Nord-Atlanteren satset også på fryst filet og landbruk i industriell skala kunne forsyne de samme vestlige og velstående markedene med billig kjøtt. Prisene ble pressa og det var etter hvert de tradisjonelle markedene i Sør-Europa som kunne betale mest. Prisene ble derfor pressa både i konkurransen i markedet og om råstoff.

Oppbygginga hadde skjedd med gunstig finansiering og tilrettelegging og det skjedde før distriktpolitikken hadde skikkelig gjennomslag. Dette var industripolitikk og velferdspolitik. Men til tross for den massive satsingen så begynte folketallet å synke i de typiske kystkommunene i Vest-Finnmark allerede på 60-tallet. Rasjonalisering av sjø og landsida i fiskerinæringa og et godt arbeidsmarked andre steder startet allerede etter krigen og pågår

fortsatt. Korrigert for folketall er det ca 5 % heltidsfiskere nå sammenlignet med ved krigens slutt.

De økonomiske problemene filetindustrien inntraff til tross for at denne industrien fikk fordeler når hovedavtalens midler ble fordelt. Nedfiskede bestander og knappe kvoter gjorde ikke situasjonen bedre og på slutten 70-tallet og utover begynte nedgangen i antall filetanlegg. Det var en periode med konkurser og redningsaksjoner og til tross for at de minst optimistiske mer enn antydte at filetindustriens tidsalder var på hell, så fortsatte staten med å ta et større ansvar for filetproduksjon enn annen fiskeproduksjon. Det var i denne perioden pliktene ble introdusert. Overbevisningen om at industriprosjektet var riktig og viktig har vært så seiglivet at det fortsatt har gjenklang selv om at det er bare er 1/10 av bedriftene tilbake og antallet filetarbeidere er sterkt redusert.

På 80-tallet ble problemene forsterket. Begreper som ressursvikt, overkapasitet og struktur begynte å dukke opp. I 86 hadde Stortinget fått nok av å dekke underskuddene til Finotro og solgte statens aksjer til private. Jeg jobbet i Distriktenes Utbyggingsfond i Vadsø på den tiden fikk i oppdrag å fortelle både filetindustri og annen fiskeindustri at tidene var endret. Det var ikke spesielt hyggelig å reise rundt med budskapet om at tidene for gunstig finansiering var over.

Men det skjedde også andre ting på 80-tallet og på første halvdel av 90-tallet som for alvor satte fart i den negative utviklinga. Større enighet om og "kjøreregler" for internasjonal konkurranse kommet gjennom WTO. Resultatet har blitt mer verdenshandel, der internasjonal arbeidsdeling står sentralt.

Det har også skjedd betydelige endringer i statens holdning til næringslivet. Politikk dreid mer liberalistisk retning med klarere rolledeling mellom stat og næringsliv. Dette er en av forklaringene på at statsstøtten til fiskeriene er fjernet. En annen er kunnskap at ordningene viker mot sin hensikt for ressursforvaltning og lønnsomhet i fiskerinæringen. Direkte statlig inngripen når bedrifter eller næringer har problemer, blir stadig mindre vanlig.

Etter at bærekraftig ressursforvaltning ble idealet, har tilpasning av fangst- og produksjonskapasitet til et langsiktig bærekraftig uttak blitt gjeldende politikk. Dette er en av grunnene til at antall fartøy og bedrifter har blitt sterkt redusert. Kravet til produktivitet og effektiv drift har blitt skjerpet etter at oljealderen har bidratt til at lønnsnivået i Norge har blitt hevet.

Kollapsen i de østeuropeiske kommunistregimene og Kinas inntreden i verdensøkonomien på begynnelsen av 1990-tallet har konkurransen for filetindustrien dramatisk. Fryst filet av torsk fikk sterkt konkurranse av hvitfisk fra det sørlige Atlanterhavet og Stillehavet.

Endringene medførte også økte landinger av utenlandsk fersk fisk i Norge. Og mens russiske trålere forsyne norsk filetindustri med store mengder fersk fisk, moderniserte og strukturerte de norske trålerne og satte om bord fryseanlegg. Norske fiskeres svar på utenlandske landinger var å tilby fryst råstoff på internasjonale auksjoner fra nøytrale fryseterminaler. Her oppnådde man høyere priser enn norsk industri hadde mulighet til å betale. Resultatet ble sterkt skjerpet konkurranse for norsk produksjon av fryst filet.

Filetindustrien fikk også konkurranse i råstoffmarkedet fra konvensjonell norsk produksjon og fra utenlandske filetprodusenter og i produktmarkedet fra nye leverandører av fryst filet. Frakt av store mengder fryst fisk er billig og de kinesiske «jentan på fileten» hadde det samme i ukelønn som de norske hadde i timelønn. Økonomisk sett gikk det fra galt til verre

for filetindustrien. Det har ikke vært mulig å konkurrere i på samme betingelser og de som har overlevd har lagt om til fersk filet med høy kvalitet og der er kystflåtens fisk best – spesielt linefisken.

I Norge kan ikke bedrifter som sliter velte problemet over på arbeidstakerne ved å senke lønningene. Alternativet til effektivisering er å innstille driften. Staten bidrar med sosialt sikkerhetsnett og virkemidler for mobilitet. Arbeidskraft flytter til bedrifter og regioner som der jobbene er og som kan betale norske lønninger. Og EØS avtalen åpner for at østeuropeiske jenter igjen er å finne på fileten.

Dette har altså gitt langt færre jenter på fileten, og kystdistrikter der filetindustrien stod sterkt har gått tilbake i folketall. Mange framstiller dette som en negativ utvikling, jeg hører ikke til blant dem. Selv om det har blitt færre i mange samfunn er de ikke preget av nød, arbeidsledighet og fattigdom. Vi har alle blitt rikere og velferdsstaten blir større. Riktig nok har vi olja, men det viktigste har vært at folk har flyttet dit arbeidet har vært å finne. Uten olja hadde vi vært som Sverige og Finland, litt lavere velstand, men samme grunntrekk i utviklinga. Så både oppbyggingen og nedbyggingen av filetindustrien er en del av den norske suksessfortellinga, alt til sin tid. Og jenten blir erstattet med stadig mer avanserte maskiner. De er imidlertid ikke «ærlig vært en vals» og du skal være bra rar om du bli kjæreste med siste skrik fra Baader.